

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПИТАННЯ ЛАНДШАФТОЗНАВСТВА ТА ГЕОМОРФОЛОГІЇ

УДК 911.3:711.1.25

Бортник С. Ю.,

*Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,*

Університет Яна Кохановського в Кельцах (Польща),

Лаврук Т. М., Тимуляк Л. М.,

*Київський національний університет
імені Тараса Шевченка*

Олеценко А. В.,

*ДП «Український державний науково-дослідний інститут
проектування міст «ДІПРОМІСТО» імені Ю. М. Білоконя*

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ПРОСТОРОВОГО ПЛАНУВАННЯ

Ключові слова: просторове планування, просторовий розвиток, ландшафтний підхід, європейський досвід, країни Європи

Актуальність теми. Просторова організація природокористування на національному, регіональному та місцевому рівнях – одна з найактуальніших проблем сучасного просторового планування, у вирішенні якої роль географічних досліджень вже очевидно стає вирішальною.

За останніми дослідженнями, різні типи природокористування мають більший екологічний вплив, зокрема на зміну клімату, ніж інші природні чи антропогенні чинники регіонального та локального масштабів (вплив транспорту, підприємств паливно-енергетичного комплексу – від теплових електростанцій до «зимового смогу» населених пунктів тощо) [1]. Тому географічні дослідження трансформацій природних процесів під впливом різних форм природокористування є особливо затребуваними, а їх результати мусять бути враховані у стратегії просторового розвитку від рівня окремих громад до держави в цілому.

В Україні поступово розвиваються новітні напрями прикладних ландшафтознавчих досліджень з метою оптимізації усіх сфер природокористування відповідно до Стратегії сталого розвитку та Європейської ландшафтно-конвенції [2, 3]. Однак немає ще єдиної методологічної, нормативної, матеріальної та інформаційної баз для проведення таких досліджень, особливо на місцевому рівні. Різні методики та підходи, розбіжність у вживанні наукової ландшафтознавчої, землевпорядної та містобудівної термінології поки-що не дозволяють виробити чіткий алгоритм наукового обґрунтування різних

типів природокористування та його практичного впровадження на певній території.

Мета статті – розглянути теоретичні, нормативно-правові засади та практичні підходи до просторового планування в окремих країнах Європи і в Україні.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні термін «планування» в географії вживається з різними прикметниками – «просторове», «регіональне» «територіальне», «ландшафтне», «галузеве», «екологічне», «геопланування» тощо. Як в Україні, так і в інших європейських країнах, в різних документах ці поняття не завжди є чітко окресленими, часто вживаються як синоніми. Для прикладу, у Німеччині (батьківщині ландшафтознавства), де теорія і практика ландшафтного планування розроблені, на нашу думку, найґрунтовніше, «ландшафтне планування» розглядається як «просторове планування навколишнього середовища, спрямоване на вивчення мультифункціональності ландшафтів (як природних, так і антропогенно змінених)» [4]. По суті, це – галузеве еколого-орієнтоване планування, мета якого – визначення та наукове обґрунтування рекомендацій з охорони, догляду або поліпшення стану ландшафтів, що має сприяти здійсненню природоохоронних заходів у цілому. Такими загальними цілями є тривале збереження: 1) біологічного різноманіття; 2) здатності природних екосистем до функціонування і саморегуляції; 3) різноманітності, своєрідності та краси природи і ландшафту; 4) повітря і клімату, 5) ґрунтів; 6) водного

середовища. Ландшафтне планування покликане узгодити інтереси зацікавлених сторін суспільства для досягнення збалансованого природокористування згідно законодавчих вимог у галузі охорони природи.

Ландшафтне планування в Німеччині реалізується як ієрархічна система ландшафтних планів (ландшафтної програми / ландшафтного рамкового плану) на відповідних рівнях адміністративно-територіально-поділу і проводиться за послідовним алгоритмом:

- визначення рамкових цілей планування;
- збір та аналіз даних про природні та соціально-економічні умови;
- оцінка ризиків і конфліктів, які виникають під час природокористування;
- розроблення концепції природоохоронних цілей та заходів, що ґрунтується на результатах оцінки цінності ландшафтів і чутливості до існуючих та запланованих видів господарської діяльності;
- затвердження, впровадження та моніторинг.

Ключовим при цьому у здійсненні ландшафтного планування є те, що на всіх етапах розроблення передбачаються консультації між усіма зацікавленими сторонами, прийняття планувальних рішень – виключно при узгодженні інтересів. Результати ландшафтного планування застосовуються при стратегічному екологічному оцінюванні, оцінці впливу на навколишнє середовище, інтегруються у загальне територіальне та галузеві види планування [4].

Деяко відмінні підходи до вирішення проблем планування склалися у Франції. Як відомо, у французькій науковій географічній традиції ландшафт розуміється перш за все як естетична категорія, пейзаж. Тому на передній план в якості завдань ландшафтного планування висувається поліпшення пейзажного оточення людей і формування візуального образу ландшафту. Французька система територіального планування традиційно централізована: національний уряд, який формулює провідні принципи територіального розвитку, має компетенцію на всіх підлеглих рівнях. На регіональному рівні складаються регіональні плани організації території та програми їх розвитку. Головну роль відіграють комуни, на рівні яких розробляються «плани пріоритетних ліній використання» і плани землекористування. В

екологічно орієнтованому плануванні головну роль відіграє принцип добровільності. Однак центральні органи фінансово стимулюють реалізацію ландшафтних планів.

В Іспанії, де в цілому спостерігається осмислений перехід від суто естетичних поглядів на ландшафт до його розуміння як культурного феномена і, нарешті, до ландшафтно-екологічних уявлень, завдання ландшафтного планування значною мірою виконуються іншими інструментами – регіональними та субрегіональними планами організації території. Певні відомства, які мають відношення до територіальних планів, наприклад, пов'язані з плануванням інфраструктури, нерідко мають вплив далеко «вниз» від національного рівня істотно обмежуючи можливості регіонів. Обов'язковий характер мають плани природокористування – вони є пріоритетними по відношенню до територіальних та галузевих планів і складаються переважно для природоохоронних територій, однак враховують й господарські цілі, наприклад розвиток сільського туризму, слугуючи засобом управління регіональними фінансами. Однак, ці плани не зачіпають зон конфліктів, наприклад, з інтенсивним сільським господарством. Тому їх не можна співвіднести з німецькими ландшафтними планами, які є природоохоронним інструментом.

У Норвегії в просторовому плануванні на місцевому рівні застосовують принципи універсального дизайну, які формують новий спосіб мислення та проектування, що дозволяє комфортно та вільно користуватись простором всім людям, незалежно від їхнього віку, статі чи стану здоров'я. Головне в універсальному дизайні є те, що він повинен бути складовою будь-якого проектування, незалежно від середовища та призначення. Його розуміння повинне бути «захите» у спосіб мислення всіх – тих, хто створює послуги та продукти, і тих, хто планує розвиток простору. Дуже велику увагу приділяють ревіталізації як окремих об'єктів, так і простору в цілому.

В Нідерландах керівні принципи національного просторового планування (на національному, регіональному та локальному рівнях) чотири рази вдосконалювались від 1960 року, а у 2012 році було прийнято «Національне керівництво – структурне бачення інфраструктури та простору» (Structural Vision on Infrastructure and Space) [7]. Нове бачення просторового планування

передбачає підвищення конкурентоспроможності, посилення просторової економічної структури, забезпечення стійкого середовища, орієнтованого перш за все на безпеку і комфорт його мешканців, підтримку природи і високих культурних та історичних цінностей. Основна роль у цій програмі відводиться місцевому рівню планування, а регіональні та національні плани покликані спрямовувати та координувати просторовий розвиток. Просторове планування в Нідерландах на всіх рівнях екологічно орієнтоване, завдяки чому досягнуто високого ступеня інтегрованості екологічних вимог у галузеве планування. Завдання ландшафтного планування розподілені між трьома планувальними інструментами: територіальним плануванням, екологічно орієнтованим плануванням і управлінням водними ресурсами. Головна роль в ландшафтному плануванні належить громаді. Існує три рівні ландшафтного планування: національний, регіональний, локальний, всі вони взаємопов'язані і взаємоузгоджуються при прийнятті ландшафтних планів. Ландшафтні плани створюються відповідно до національної програми територіального планування.

Загальною тенденцією у більшості європейських країн є еволюція від «територіального» до «просторового» планування (spatial planning), відповідно до німецького терміну «Raumplanung». Його синонім «Raumordnung» означає «всеосяжний, надлокальний, найвищий рівень планування структури і розвитку простору»[5].

Важливим чинником просторового планування є забезпечення великомасштабними картографічними матеріалами, що дозволяє конкретизувати і впроваджувати національні програми просторового розвитку на регіональному та місцевому рівнях.

Курс на просторовий розвиток у Європі започатковано ще у 1970 році, коли рішеннями першої конференції міністрів, відповідальних за регіональний розвиток (СЕМАТ) були визначені основні планувальні орієнтири – якість навколишнього середовища; збереження балансу між урбанізованими та аграрними регіонами; проблеми розвитку сільських районів; специфічні проблеми, притаманні деяким окремим регіонам (прикордонні, гірські тощо); проблеми розвитку периферійних (депресивних) районів; розвиток мереж зв'язку і транспорту; участь населення у житті місцевих громад тощо.

Наступні три Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи визначили спільну позицію країн-членів Організації з питань просторового розвитку:

Рекомендація (1983) стосовно Європейської Хартії регіонального / просторового планування (Торремолінська Хартія), Рекомендація (2002) про «Керівні принципи сталого просторового розвитку Європейського континенту» та Рекомендація (2008) стосовно основних засад у впровадженні Європейської ландшафтної конвенції [8].

У центрі уваги регіонального/просторового планування знаходяться людина та її добробут, а також взаємовідносини людини з навколишнім середовищем.

Завданням регіонального/просторового планування є забезпечення кожного громадянина таким середовищем та якістю життя, які сприяли б розвитку його особистості у спланованому в людському вимірі навколишньому світі.

Регіональне/просторове планування повинно бути демократичним, всебічним, функціональним та орієнтованим на довгу перспективу. Демократичність: планування має здійснюватись таким чином, аби забезпечити участь громади та її політичних представників у цьому процесі,

Просторове планування одночасно переслідує чотири наступні цілі:

1. Збалансований соціально-економічний розвиток регіонів.

2. Покращення якості життя за рахунок покращення стану довкілля.

3. Відповідальний менеджмент природних ресурсів та захист навколишнього середовища – розвиток стратегій, що мінімізують конфлікт між зростаючим попитом на природні ресурси та потребою їх збереження, особливу увагу приділяють збереженню природної, культурної та архітектурної спадщини.

4. Раціональне землекористування – будь-яка програма просторового планування має обов'язково доповнюватися програмою землекористування – лише таким чином можна досягти цілей, що становлять загальнодержавний інтерес.

У «Керівних принципах сталого просторового розвитку Європейського континенту» вказано, що Європа утворена різноманітними культурними ландшафтами, які є важливою частиною європейської спадщини й свідками минулих і сучасних відносин людини з навколишнім природним і штучним

середовищем. Розвиток виробничих технологій у сільському, лісовому господарстві і промисловості, зміни в плануванні міст, транспорті, інших типах інфраструктури, туризмі, поведінці під час дозвілля прискорюють трансформацію європейських культурних ландшафтів й можуть негативно впливати на їх якість та характер використання. Це стосується не лише цінних напівприродних ландшафтів, а й поширюється на культурні ландшафти усіх типів, особливо на ті, що є важливими компонентами міського середовища. Політика просторового розвитку може сприяти охороні, використанню та підвищенню цінності ландшафтів шляхом затвердження відповідних заходів, зокрема, з удосконалення взаємодії різних галузевих програм у тих частинах, що стосуються просторового впливу. До заходів, спрямованих на захист ландшафтів, належать:

- включення питань розвитку ландшафтів до просторового планування та галузевих програм у сферах економіки, сільського господарства, інфраструктурного та міського розвитку, культури, охорони навколишнього середовища, соціального розвитку та інших, що прямо чи опосередковано впливають на розвиток ландшафтів;

- дослідження та загальна оцінка ландшафтів, аналіз їхніх характеристик, екосистем, трансформуючих сил і навантажень; визначення і використання цілей щодо якості ландшафтів;

- реалізація комплексних програм, спрямованих одночасно на охорону, використання і планування ландшафтів;

- врахування ландшафтного розвитку в міжнародних програмах;

- посилення транскордонного, транснаціонального та міжрегіонального співробітництва у сфері ландшафтного розвитку, обміну досвідом та при реалізації дослідницьких проектів, зокрема, із залученням місцевих і регіональних органів влади;

- підвищення свідомості та поінформованості громадян, приватних організацій і територіальних органів влади щодо цінності ландшафтів, їх економічного значення, еволюції та можливості збереження й поліпшення;

- посилення інтегрування питань ландшафтного розвитку в навчальні програми з різних дисциплін; розроблення міждисциплінарних навчальних програм [9].

В Україні просторове (територіальне) планування має достатньо розвинуту правову та методологічну базу і включає

ієрархічну систему планувальних норм та правових документів. На державному рівні – це Генеральна схема планування території України. Деталізують «Генеральну схему» Схеми просторового планування окремих частин території України, у тому числі проекти містобудівного розвитку транскордонних регіонів, Схеми планування територій областей, районів. На місцевому рівні розробляються генеральні плани міст, селищ і сіл. Розвивається також планування для галузевих потреб, планування екомереж, природно-заповідного фонду тощо [6].

Природоохоронні вимоги до планувальної документації регулюються Водним, Земельним, Лісовим кодексами України, законами України «Про основи містобудування», «Про планування і забудову територій», «Про Генеральну схему планування території України», «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про екологічну мережу», «Про природно-заповідний фонд України», «Про охорону земель», «Про охорону культурної спадщини», «Про архітектурну діяльність», а також міжнародними угодами: Європейською ландшафтною конвенцією, Конвенцією про біологічне різноманіття, Конвенцією про охорону дикої флори та фауни і природних середовищ існування в Європі тощо.

У методиці просторового планування використовується величезний арсенал методів – оцінка потенціалу території, математичні методи, моделювання, прогнози тощо. Ефективність їх застосування значно посилюється впровадженням ІС-технологій.

Однак, важливою проблемою залишається координація різнорівневих планів просторового розвитку, узгодження землепорядної та містобудівної документації, особливо на місцевому рівні, а також розроблення документації з просторового планування для об'єднаних територіальних громад, вдосконалення містобудівної документації для населених пунктів.

Окреслені питання покликаний врегулювати законопроект "Про внесення змін до Закону України "Про регулювання містобудівної діяльності" (№6403 від 21.04.2017) [10].

Особливої уваги у зв'язку з цим заслуговує австрійський досвід структурування типів і видів містобудівної та землепорядної документації і картографічних матеріалів [11]. У Австрії система просторового планування чітко структурована за планувальними рівнями, планувальниками та їх компетенціями (табл. 1-2) [11].

Таблиця 1 – Рівні просторового планування в Австрії

Планувальник	Територія	Компетенція
Європейський Союз	Усі країни	Фахова політика та концепт просторового розвитку
Федерація Австрія	Австрія	Фахове планування
Федеральна земля	Територія федеральної землі, Регіон	Фахове планування, Законодавство про просторове впорядкування Впровадження надмісцевого просторового планування
Громада	Територія громади	Впровадження місцевого просторового планування
Фізична чи юридична особа	Земельна ділянка	Планування забудови

Таблиця 2 – Ієрархія планово-картографічних матеріалів в Австрії

Планувальний рівень	Планувальник	План	Просторове охоплення	Масштаб
Надмісцевий	Федеральна земля	Земельна програма розвитку	Територія федеральної землі	1:500 000
		Планування під забудову	Земля під забудову	1:1 000
	Федеральна земля/ регіональне об'єднання	Регіональна програма	Регіон (частина землі)	1:20 000 – 1:5 000
Місцевий	Громада	Місцевий концепт розвитку	Територія громади	1:10 000
		План цільових призначень		1:5 000
		План забудови	Земля під забудову	1:1 000
Особистий	Власник	План будівництва Земельна ділянка	Земельна ділянка	1: 200 000

На нашу думку, для професійного вдосконалення містобудівної і землевпорядної документації необхідно використовувати європейський природознавчий та планувальний досвід. Зокрема, заслуговує уваги якість та зміст картографічного забезпечення просторового планування на місцевому рівні, що стане підґрунтям для оптимального просторового розвитку та раціонального природокористування.

Висновки. Позаяк людство своєю діяльністю вже давно не тільки перетворює певну територію, але й суттєво впливає на оточуючий простір, то власне «просторове планування», «просторова організація природокористування» є актуальною вимогою нашого часу. Як засвідчує європейська практика, просторове планування повинно спиратись, перш за все, на системне дослідження конкретних природних умов кожної місцевості, оцінку природної та культурно-історичної спадщини, сучасного екологічного стану, соціально-економічного

розвитку для того, щоб фахово прогнозувати екобезпечне природокористування на рівні індивідуальних природних та культурних ландшафтів і передбачати ревіталізацію вже зруйнованих екосистем. Тому ми розглядаємо ландшафтний підхід обов'язковою складовою просторового планування. Для успішного просторового розвитку як урбанізованих, так і аграрних територій ландшафтна організація території має стати основою просторового планування.

Серед основних тенденцій в сучасному просторовому плануванні в Європі можна відмітити такі:

- зростання ролі ландшафтного планування у просторовому плануванні з відповідним розвитком його методології та практики впровадження;
- здійснення просторових реформ, що спираються на ландшафтну організацію території (Франція, Німеччина та ін.);
- впровадження досвіду просторового планування на регіональному рівні (Велика

Британія, Франція, Нідерланди, Норвегія, Іспанія, Австрія та ін.)

- впровадження національних програм ландшафтного планування та адаптація генеральних національних планів до ландшафтних планів;

- розвиток міжнародного екологічного права та, зокрема, конвенцій присвячених проблемам ландшафтного планування (Європейська ландшафтна конвенція (2000 р.), Порядок денний на XXI ст., Орхуська конвенція);

- впровадження ландшафтного планування для міських територій, розроблення проектів ландшафтного проектування та

ландшафтної архітектури (Амстердам, Париж, Берлін, Ліон, Стокгольм та ін.);

- зростання диференціації у якості природних і культурних ландшафтів між Західною та Східною Європою, розвиненими країнами та країнами, що розвиваються.

Для України актуальним є впровадження ландшафтного підходу до просторового планування з урахуванням європейського досвіду просторового розвитку, першочерговою умовою для чого є формування актуальної цілісної інформаційної бази даних про стан ландшафтів та динаміку ландшафтних процесів.

Список літератури

1. Zmiany uzytkowania ziemi w Karpatach Polskich w okresie 1988 -2006 / Instytut Geografii Gospodarki Przestrennej UJ. – Krakow, 2011. –145 с. 2. Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020» – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5/2015#n10> 3. Європейська ландшафтна конвенція – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_154. 4. Голубцов О. Г. Ландшафтне планування як інструмент реалізації екологічних вимог у територіальне планування України / О. Г. Голубцов // Укр. географічний журнал. – 2016. – № 4. – С. 29-36. 5. Маруняк Є. О. Територіальне (просторове) планування: зміст, еволюція та основні сучасні напрями / Є.О. Маруняк // Укр. географічний журнал. – 2017. – №2. – С. 22-31. 6. Детальні плани територій // ДП «Діпромисто» – оф. сайт – [Електронний ресурс] – <http://dipromisto.gov.ua/index.php?categoryid=74> 7. An overview of spatial policy in Asian and European countries – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.mlit.go.jp/kokudokeikaku/international/spw/general/netherlands/index_e.html 8. Куйбіда В.С. Регіональний розвиток та просторове планування територій: досвід України та інших держав-членів Ради Європи / Куйбіда В. С., Негода В. А., Толкованов В. В. – К. : Крамар, 2009. – 170 с. 9. Керівні принципи сталого просторового розвитку Європейського континенту. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://rm.coe.int/168070018e>. 10. Проет Закону про внесення змін до Закону України "Про регулювання містобудівної діяльності" (№6403 від 21.04.2017). – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61676 – Назва з екрану. 11. <https://www.auc.org.ua/sites/default/files/tarnapolsky.pdf>.

Бортник С. Ю., Лаєрук Т. М., Тимуляк Л. М., Олещенко А. В. Теоретичні та прикладні аспекти просторового планування. У статті розглянуто теоретичні, нормативно-правові засади та практичні підходи до просторового планування у країнах Європи: Німеччині, Франції, Іспанії, Норвегії, Нідерландах, Австрії та в Україні. Ключовими орієнтирами просторового планування у Європі є зростання ролі ландшафтного планування з відповідним розвитком його методології та практики впровадження; здійснення просторових реформ, що спираються на ландшафтну організацію території; впровадження досвіду просторового планування на місцевому та регіональному рівнях. Для України актуальним є впровадження ландшафтного підходу до просторового планування з урахуванням європейського досвіду просторового розвитку.

Ключові слова: просторове планування, просторовий розвиток, ландшафтний підхід, європейський досвід, країни Європи.

Bortnyk S. Yu., Lavruk T. M., Tymuliak L. M. Oleshchenko A. V. Theoretical and applied aspects of Spatial Planning. Since humanity has long been not only transforming a certain territory but also significantly affected the surrounding space, the "spatial planning", "spatial organization of nature management" is an urgent requirement of our time. The spatial planning, as evidenced by European practice, should be based, first of all, on the systematic study of the specific natural conditions of each locality, the assessment of the natural and cultural-historical heritage, the current ecological status, socio-economic development in order to professionally predict environmentally safe nature at the level of individual natural and cultural landscapes and to revive destroyed ecosystems. Therefore, we regard the landscape approach as an obligatory component of spatial planning. For the successful spatial development of both urbanized and agrarian territories, the landscape organization of the territory should become the basis of spatial planning.

The legal framework and practical approaches to spatial planning in the countries of Europe: Germany, France, Spain, Norway, the Netherlands, Austria and Ukraine are presented in the article. Key guidelines for spatial planning in Europe are the growing role of landscape planning with the corresponding development of

its methodology and implementation practices, the implementation of spatial reforms based on the landscape organization of the territory; introduction of experience of spatial planning at the local and regional levels.

The implementation of the landscape approach to spatial planning, taking into account the European experience of spatial development, is relevant for Ukraine.

Keywords: spatial planning, spatial development, landscape approach, European experience, European countries.

Бортник С. Ю., Лаврук Т.Н., Тымуляк Л. Н., Олещенко А. В. Теоретические и прикладные аспекты пространственного планирования. В статье рассматриваются теоретические, нормативно-правовые основы и практические подходы к пространственному планированию в странах Европы: Германии, Франции, Испании, Норвегии, Нидерландах, Австрии и Украине. Основными направлениями пространственного планирования в Европе являются растущая роль ландшафтного планирования с соответствующей разработкой его методологии и практик реализации, пространственные реформы, основанные на ландшафтной организации территории; внедрение опыта пространственного планирования на местном и региональном уровнях. Для Украины актуальным является использование ландшафтного подхода к пространственному планированию с учетом европейского опыта пространственного развития.

Ключевые слова: пространственное планирование, пространственное развитие, ландшафтный подход, европейский опыт, страны Европы.

Надійшла до редколегії 06.11.2017